

זכרו אותן: חייהן, מותן והנצחתן של אם, בת ודודה בימי ראשית המדינה

שרון גבע

מבוא

'זכרו אותי, זכרו אותי / אל תתאבלו, אך שירו שיר לי במותי / הלכתי בסערה, ברו, בדמי מי / זכרו אותי בעלומי / בעלומי'. כך נפתח השיר 'זכרו אותי' מאת מרים ילן-שטקליס, שפורסם לראשונה בקיץ 1948.¹ המשוררת חיברה שיר זה לזכר רחל זלצר רייס, שנהרגה בקרב בעיר העתיקה בירושלים כחודשיים לפני כן, יום אחרי ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. בין שורותיו חבויות שתי נשים נוספות: אימה של הנופלת, ניצולת שואה שלא יכלה לשאת את אובדן בתה היחידה, ודודתה של הנופלת, אחות האם, חוקרת חלוצה באקדמיה בישראל.

מטרת מאמר זה היא להתחקות אחר שלוש נשים אלו, וכן להציג ולבחון יוזמות ופעולות להנצחתן בארץ, שנשים הן שהובילו אותן באופן בלעדי. סיפור חייהן, מותן והנצחתן הוא אישי ובה בעת לאומי: גיבורותיו הן בנות משפחה שנאחזו זו בזו, ומהדהדות בו תמות מרכזיות בהיסטוריה של שלהי תקופת היישוב וראשית מדינת ישראל – שואה ותקומה, ההגנה והפורשים, נפילה בקרב וכאב השכול. פרקטיקת הנצחתן, בעיקר הנצחת הבת הנופלת, לא התעלמה מהיותו סיפור פרטי, אך הבנתה אותו כסיפור מייצג שקווי עלילתו מהדהדים סיפורים של משפחות רבות, כל שכן את סיפוריה של האומה.

¹ מרים וילנסקי-שטקליס, 'זכרו אותי', דבר השבוע, 9 ביולי 1948, עמ' 14.

כפי שכבר נחקר והוכח, חשיפת ידע חדש היא השלב הראשון במחקרים בהיסטוריה של נשים. היא מניחה תשתית לשילוב סיפוריהן בנרטיב המקובל מתוך ערעור עליו או חיזוקו, ואף תובעת את תיקונו אחרי דורות של השתקה והדחקה.² סיפור זה שופך אור על מקומן של נשים בהיסטוריה של ימי המדינה שבדרך וראשיתה של מדינת ישראל, והלאה על אופני הנצחתו, ומטרתו לתרום לשינוע סיפורים של נשים מן השוליים של הנרטיב ההיסטורי המקובל אל המרכז,³ ובכל מקרה לחתור לשילובן בו ולא רק להשמיעם בנפרד. התחקות זו מלמדת כי קורותיהן של השלוש נשזרים לסיפור מכמיר לב שהוא נשי במהותו; כזו היא גם המוטיבציה להנצחתן והפרקטיקה שלה.

האם, עדה זלצר רייס (1899–1948), הייתה מדענית. היא עברה את השואה בטרנסניסטריה, ובזמן מלחמת העולם השנייה הצליחה למלט את בתה היחידה לארץ ישראל. אחרי המלחמה היא הגיעה ארצה וגרה בירושלים. בזמן מלחמת העצמאות השתייכה לארגון ההגנה. הבת, רחל זלצר רייס (1927–1948), הגיעה לפלשתינה-ארץ ישראל במהלך מלחמת העולם השנייה, התבגרה בירושלים והייתה סטודנטית באוניברסיטה העברית. בראשית מאי 1948 הצטרפה לארגון לח"י (לוחמי חרות ישראל), וב-15 במאי נהרגה בעיר העתיקה. הדודה, פרופ' טשרנה רייס (1890–1965), אחותה של עדה ודודתה של רחל, הייתה חוקרת באוניברסיטה העברית, שנוסדה בירושלים ב-1925. אחותה ואחייניתה היו לה משפחה.

חלקו הראשון של המאמר משרטט את קורותיהן של השלוש. עניינו של הפרק הראשון הוא סיפורה של האם. עיקרו דרכי התמודדותה במציאות החיים שנכפתה עליה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ולנוכח מדיניות הכיבוש הגרמני, שאז הצליחה להציל את בתה ולהבריח אותה ארצה, וחייה בארץ: התאחדותה עם בתה ואחותה, כאב השכול והמוות. הפרק השני מביא

² דבורה ברנשטיין, 'חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך', מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקם (עורכות), **העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר**, ירושלים 2001, עמ' 7–25; רחל אליאור, **סבתא לא ידעה קרוא וכתוב**, ירושלים 2018.

³ בילי מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מגדר וארצישראליות (1890–1920)', **ציון**, סב, ג (1997), עמ' 243–278.

את סיפורה של הבת, שעיקרו דרכה לארץ, התבגרותה והתגייסותה לכוח המגן ביישוב, המעבר ללח"י ומותה ההרואי בשורותיו. הפרק השלישי עוסק בסיפורה של הדודה, חלוצה בתחומה, שאימצה לחיקה את אחייניתה, ואחרי נפילתה של זו ומותה של אחותה נשאה בליבה אובדן כפול.

חלקו השני של המאמר עוסק בתוכן ההנצחה של סיפור זה ובדרכיה שיצרו שתי נשים שהיו משוררות וסופרות מוערכות וידועות שם בישראל: השיר 'זכרו אותי', מאת מרים ילן-שטקליס,⁴ וכן הפואמה 'אחת', שחיברה אנדה פינקרפלד-עמיר.⁵ הדיון ביצירות אלה, שהוא היסטורי ולא ספרותי, שופך אור על מקומן של נשים בפרקטיקות של הנצחה עם הקמת המדינה ובשנותיה הראשונות.

האם

עדה זלצר רייס נולדה ב-21 ביולי 1899 בבסרביה, בת לרחל ושמואל רייס. בתום לימודיה בגימנסיה בעיר חוטינ, אז ברומניה והיום בדרום אוקראינה, למדה כימיה ובקטריולוגיה באוניברסיטה בקייב ובאודסה. כמו כן למדה תפירה, אריגה וסריגה. היא נישאה לישראל זלצר, שבא מרוסיה. הם גרו באחוזה חקלאית בקורפץ-בוטושני, על גבול רומניה-בסרביה. בתם הראשונה נפטרה כשהייתה תינוקת. בקיץ 1927 נולדה רחל.⁶ כשהייתה פעוטה נפרדו

⁴ מרים ילן-שטקליס (1900–1984) לבית וילנסקי נולדה באוקראינה למשפחה ציונית, ובת עשרים עלתה ארצה. היא הייתה משוררת וסופרת ישראלית שהתמקדה ביצירות לילדים, ומקצתן הפכו קלסיקה, ובהן השירים 'פרח נתתי לנורית', 'דידי טינטן' ו'אצו רצו גמדים'. בארץ עבדה שנים בספרייה הלאומית בירושלים, ופרסמה את יצירותיה בעיתון 'דבר לילדים' ואחרי כן בספרים. כלת פרס ישראל לספרות ילדים לשנת תשט"ז (1956). Celina Mashlach, 'Miriam Yalan-Stekelis', *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, Jewish Women's Archive: <https://jwa.org/encyclopedia/article/yalan-stekelis-miriam>

⁵ אנדה פינקרפלד-עמיר (1902–1981) נולדה בפולין, למדה מדעי הטבע, ובת 18 עלתה ארצה. כתבה את יצירותיה במקביל לעבודתה המדעית ובהמשך לעבודתה בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון באיסוף מידע וכתבים על הנופלים, שהיו לדפי יזכור. כלת פרס ישראל לספרות ילדים לשנת תשל"ח (1978). Wendy Zierler, 'Anda Pinkerfeld Amir', *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, Jewish Women's Archive: <https://jwa.org/encyclopedia/article/amir-anda-pinkerfeld>

⁶ ייתכן שנולדה ב-19 ביוני, אולי ב-29 ביולי או ב-29 באוגוסט, ולפי רישומים אחרים – ב-15 בו. אנדה פינקרפלד-עמיר, אחת, תל אביב 1952, עמ' 207; 'רחל-אלוטשקה (עופרה)

ההורים. האב היגר לצ'ילה ולמד רפואה, והאם והתינוקת עברו לצ'רנוביץ', בירת חבל בוקובינה שברומניה. האם מצאה עבודה במעבדה לכימיה. הילדה הצטיינה בלימודים, הייתה בעלת זיכרון מצוין ואהבה מאוד לקרוא. בסוף 1941, כשנסגר הגטו, מכרה האם את הרכוש שהיה לה והחלה לפעול כדי למלט את הבת לארץ ישראל, שהייתה נתונה לשלטון המנדט הבריטי, אל בית הדודה בירושלים.⁷

בתחילת ספטמבר 1942 גורשה עדה זלצר רייס למחנה ריכוז בטרנסניסטריה, חבל בדרום מערב אוקראינה שהעבירה גרמניה הנאצית לרומניה אחרי שכבשו שתיהן את אוקראינה ב-1941.⁸ כשבוע אחר כך עלתה רחל, אז כבת 15, עם 106 פליטים יהודים לרכבת שיצאה מצ'רנוביץ' לבוקרשט, ושם הצטרפו אליהם שלושה עשר איש ואישה. משם המשיכה באונייה 'ויטורול' בדרך לפלשתינה.⁹ על זו, שנועדה לחמישים נפש לכל היותר, הועלו 120 נוסעים ונוסעות. בדרך אירעה תקלה במנוע. האונייה נסחפה לחופי טורקיה. הם הגיעו לאיסטנבול, ומשם הפליגו לקפריסין והוחזקו במחנה בריטי.¹⁰ רחל הגיעה לארץ ב-3 בנובמבר 1942,¹¹ וגרה אצל דודתה בירושלים. ככל הידוע, השתיים לא ידעו מה קרה לאם ולאחות שנשארה באירופה ולא קיבלו ממנה סימן חיים.

בשנת 1945 התאחדו השלוש בירושלים. השאלות מה עבר על זלצר רייס בטרנסניסטריה, כיצד התמודדה עם תנאי החיים במחנות ואיך נשארה בחיים נותרו פתוחות. במחקרים על היהודים בטרנסניסטריה יש הבחנה בין המקומיים ובין יהודים שגורשו לשם, וכן בין מי שבאו מעירות ובין יהודים

אלה) זלצר רייס, 'יזכור, אתר משרד הביטחון: <https://did.li/aPqIw>; רחל זלצר, 'בקשה לקבלת תעודה של התאזרחות', ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י), מ-3241/027; שלמה שיטנוביצר (עורך), ספר קהילת חוטיין (בסרביה), תל אביב תשל"ד, עמ' 105-106.

⁷ שיטנוביצר, שם.

⁸ דליה עופר, 'החיים בגטאות טרנסניסטריה', יד ושם: קובץ מחקרים, 25 (1995-1996), עמ' 176-177.

⁹ הלל ירקוני, ספינות מעפילים מ-א' עד ת', תל אביב 2005, עמ' 101.

¹⁰ שיטנוביצר (לעיל, הערה 6), עמ' 106.

¹¹ רחל זלצר, אמ"י (לעיל, הערה 6).

שבאו מהעיר צ'רנוביץ'. ההבדלים התבטאו גם באישיות ובמידת היוזמה וההעזה שגילו, וכן ביכולתם להתאים את עצמם למצבים חדשים.¹²

הביוגרפיה של זלצר רייס, שגידלה את בתה לבדה במהלך שנות השלושים, מלמדת שהיא נמנתה עם מי שגילו אקטיביות והצליחו להסתגל למצבים חדשים, שניכרה בראש ובראשונה בפעולות שביצעה ובנחישות שגילתה כדי להוציא את בתה מאירופה. הפרדה מן הילדה בתקופת המלחמה כדי להציל את חייה ביטאה אומץ לב ותעצומות נפש.

עדה הגיעה ארצה אחרי תום מלחמת העולם השנייה, בת 46. עבודה במקצועה לא מצאה, אולי לא חיפשה. בהתחלה שימשה אחות, אחרי כן התפרנסה מאריגה ומתפירה. היא שכרה דירה בירושלים ורצתה לגור בה עם בתה, שהייתה כל עולמה; היא קראה לה 'ציפור נפשי'.¹³ אך הבת, שכבר הייתה סטודנטית, לא גרה איתה. ההתרחקות מן האם אירעה לנוכח התבגרותה, ואפשר להניח שלאושרה של האם נלוותה הסתייגות מסוימת מצד הבת. היא לא ראתה את אמה כשלוש שנים, שבהן הייתה מנערה לאישה. כך ניכר בסיפורים דומים על ילדות ואימותיהן שעברו את השואה בנפרד ומצאו אלו את אלו בארץ.¹⁴

עדה זלצר רייס הצטרפה להגנה, אולי במאמץ להתקרב לבתה. ככל הידוע, פעם אחת הצליחה להציל מחסן נשק כי הבעת פניה והביטחון העצמי שגילתה עוררו את אמון הבריטים, והסליק ניצל.¹⁵ בכך דמתה ללוחמות מחתרת באשר הן, שגייסו את הנורמות ואת הסטראוטיפים המקובלים בנוגע לתפקידיה של האישה, שאחיזה בנשק או הסתרתו אינן נמנות עימם, ואת היכולת לעורר יותר אמון ופחות חשד בהשוואה לגברים.

¹² עופר (לעיל, הערה 8), עמ' 183, ובהרחבה: שרה רוזן, **בחבל ארץ נידח: היהודים בגטאות צפון טרנסניסטריה 1941–1944**, ירושלים 2020.

¹³ 'עדה זלצר רייס', **יזכור, אתר משרד הביטחון**: <https://did.li/ZmNCN>
¹⁴ שרון גבע, 'מאה ילדות של מי? המפגש עם ניצולות צעירות לחברה הישראלית', בעז כהן (עורך), **הנשמע קולם? עדויות מוקדמות של ילדים ניצולי שואה**, ירושלים תשע"ו, עמ' 174–155.

¹⁵ 'עדה זלצר רייס', יזכור (לעיל, הערה 13).

על נפילתה של הבת בקרב בעיר העתיקה בירושלים הודיעו לעדה שתי חברות לח"י, יפה בדיאן (דרומי) ולאה (אריאלה) פריזנט, בת זוגו של יששכר הוברמן, שנהרג גם הוא באותו קרב.¹⁶ כשהן הגיעו לביתה היא אמרה להן: 'אני כבר יודעת'. היא הפצירה בהן שייקחו את חפציה של בתה, בעיקר בגדים. בהלוויה היא לא בכתה. בדיאן סיפרה כי כבר אז 'דענו שזה הדבר הגרוע ביותר, משום שהיא אוצרת בקרבה את כל הכאב, ואת כל הצער'. האם שקעה בכאבה, מיעטה לאכול ולישון. 'מאוד חששנו למה שיקרה לה, והחלטנו שאנחנו פשוט נשב איתה. קשה היה לומר לה: "תראי, אנחנו באנו לשמור עליך" או משהו כזה, כי היא פשוט היתה מסרבת, אבל עשינו משמרות להיות במחיצתה', סיפרה בדיאן.¹⁷ עם פריזנט היא באה מדי פעם לבקר אותה, ולפעמים הצטרפו אליהן חברות לח"י אחרות.

אחותה של עדה, טשרנה רייס, עברה לגור איתה. כעבור שבועות מספר יצאה עדה לעבודה בבית החולים הצבאי זיו, היום חלק מבית חולים ביקור חולים בירושלים. חברות לח"י באו לבקר אותה גם שם. ב-26 ביולי 1948 נהרגה לאה פריזנט בהתפוצצות מחסן נשק של לח"י.¹⁸ בדיאן המשיכה לבוא. 'דענו שבמוקדם או במאוחר – משהו יקרה לה. יום אחד הגענו לשם, ושאלו אותנו מי אנחנו, העידה בדיאן, 'ואז נמסר לנו שהיא איבדה את עצמה לדעת. זה היה נורא. ידענו שזה יקרה. זה היה כל כך ברור לנו. אבל לא יכולנו לשמור עליה כל הזמן. זה היה בלתי אפשרי'.¹⁹

עדה זלצר רייס מתה ב-23 באוגוסט 1948, ככל הידוע כתוצאה מכדורים שבלעה, שהשיגה בבית החולים שבו עבדה. היא נקברה בבית העלמין בשיח' באדר, מקום קבורה זמני בימי המלחמה, ואחרי שנתיים, באוגוסט 1950, הועברה למנוחת עולמים בבית העלמין הצבאי בהר הרצל. אף שההתאבדות לא הייתה בגדר סוד, בדף 'יזכור' המוקדש לה באתר משרד הביטחון הוצנע הדבר. נכתב בו כי היא 'טיפלה בפצועים בהתמסרות על-אנושית יומם לילה ואחרי שלושה חודשים של עבודה מאומצת זו מתה', והיא מוצגת בו בתור

¹⁶ 'יששכר הוברמן', אתר העמותה להנצחת מורשת לח"י: <https://did.li/76Baa>

¹⁷ חנה ערמוני, 'עדות של בדיאן יפה לבית דרומי – "אביבה"', ללא תאריך, שם: <https://did.li/VDY5q>

¹⁸ 'לאה (אריאלה) פריזנט', יזכור, אתר משרד הביטחון: <https://did.li/t1SIC>

¹⁹ ערמוני (לעיל, הערה 17).

'אם החולים והפצועים'.²⁰ ייתכן שטשטוש נסיבות מותה היה הכרחי לשם ההכרה בה כאחת מחללי מערכות ישראל, ואולי הייתה הכוונה לשמור על פרטיותה ולא להחצין את כאבה. להערכתה של בדיאן, רחל זלצר רייס ידעה שאמה לא תוכל לחיות בלעדיה.²¹ אף על פי כן היא התעקשה לאחוז בנשק ולצאת למשימה, ולא חזרה ממנה.

הבת

רחל זלצר רייס, בוגרת תיכון בית הכרם, הידוע היום בכינויו התיכון שליד האוניברסיטה, התגיסה לחי"ש, חיל השדה של ההגנה, שאליו התגייסו גם סטודנטים וסטודנטיות מהאוניברסיטה העברית בירושלים. כנראה הייתה שייכת לפלוגה ג', למחלקה של הסטודנטים והסטודנטיות ממדעי הטבע, שפיקד עליה יהויכין קנולר (קנת), שנשלחו לתגבר את כפר עציון הנצור. אולי הגיעה עם המחלקה שנשלחה לגוש עציון ב-25 בדצמבר 1947, אולי בכוח התגבור שיצא לשם ב-7 בינואר 1948.²²

המוטיבציה להילחם בחזית ניצתה ברחל אחרי נפילת ל"ה הלוחמים שיצאו לגוש עציון בליל 15 בינואר 1948. היא חזרה לירושלים בשירת נבי דניאל, שהתקפה עליה הייתה אחד האירועים הקשים בתולדות מלחמת העצמאות.²³ שני אירועים אלה השפיעו עליה מאוד, והיא שאפה לאחוז בנשק בעצמה ולהילחם בקרבות פנים אל פנים. בתחילת מאי היא הצטרפה לארגון לחי"י, מחתרת שהקימו פורשי אצ"ל ב-1940, וקיבלה את הכינוי עופרה. בכך נמנתה עם עשרות אנשי לחי"י שנמצאו בירושלים מאז פרוץ המלחמה, ובשיאם מנו כשלוש מאות איש ואישה לכל היותר.²⁴

²⁰ 'עדה זלצר רייס', יזכור (לעיל, הערה 13). הצנעה זו ניכרת גם בדף היזכור לרחל זלצר רייס, שבו מצוין כי אמה "נפטרה מצער". ראו 'רחל-אטלושקה זלצר רייס', יזכור (לעיל, הערה 6).

²¹ ערמוני (לעיל, הערה 17).

²² ישראל רוזנסון, **חיילי שדה בעיר קדושה: החי"ש הירושלמי במאבק ובזיכרון**, ירושלים 2021, עמ' 169–176, 259–261, 299–300.

²³ שם, עמ' 302–305. על גוש עציון בזמן המלחמה ראו: נדב פרנקל, 'יישובי גוש עציון ומוסדות היישוב במלחמת העצמאות', **עיונים**, 31 (2019), עמ' 182–214.

²⁴ אופירה גראוויס קובלסקי, "כשמש אחת וכשם שאין שתי ירושלים": יחס הימין הרביזיוניסטי לירושלים במלחמת העצמאות, **עלי זית וחרב**, יג (2013), עמ' 162–163.

מדוע עזבה רחל את ההגנה והצטרפה ללח"י? המקורות מלמדים על שני מניעים, גלוי ונסתר. האחד היה המוטיבציה להילחם בקו הראשון כדי להרוג בעצמה כוחות אויב. לפי המסופר עליה בדף 'יזכור', 'כאשר "ההגנה" חדלה לשתף בנות בפעולות קרביות, עזבה והצטרפה ללוחמי חרות ישראל ושימשה כקשרית'.²⁵ היא הניחה שתוכל לממש את שאיפותיה בלח"י, ארגון שלא בחל בפעולות טרור. אבל בכל המחותרות, בלי הבדל פוליטי, נשים לא יועדו להילחם בחזית. בהגנה לא חדלו לשתף את הנשים בפעולות קרביות, כי מתחילת הדרך לא שיתפו נשים בזה, המגמה הייתה ונשארה להציב אותן בתפקידי שירות.²⁶ במלחמת העצמאות, כמו בתקופת היישוב, נשים היו מיעוט מקרב המגויסים, ותמיד נאבקו על הכללתן בכוח לוחם.²⁷ הצגתה של רחל זלצר רייס בדף 'יזכור' בתור 'קשרית' היא כנראה מפני שביום שבו נהרגה הוצבה להימצא על יד הטלפון כדי לשמור על קשר עם החזית.

הצגת מניע זה השתלבה בכרוניקה של הקרבות בירושלים על פי ספרי המורשת של לח"י, שבהם היא מוצגת 'רחל זלצר (עופרה) שבאה ללח"י מהפלמ"ח' או 'הפלמ"חאית שהצטרפה ללח"י'. גם זה לא היה נכון, כי זלצר רייס לא הייתה בשום שלב חברת פלמ"ח. שיוך זה שירת את הפרסומים הללו למטרה פוליטית, שעיקרה תיאורי הקרב בירושלים שבו נהרגה כדי להדגיש את הממד ההרואי שלו. מן הכיוון ההפוך, הצגה כזו הדגישה את הפסיביות של ההגנה ואף של אצ"ל, שלא פרצו אז לעיר העתיקה, לעומת לח"י, שבכל זאת ניסו להשתלט על מבנים בעיר העתיקה, אך כשלו מכיוון שחסר להם נשק, ציוד וכוח אדם.²⁸

²⁵ 'רחל זלצר רייס', יזכור (לעיל, הערה 6); 'רחל זלצר', אתר העמותה להנצחת מורשת לח"י: <https://did.li/2mNCN>

²⁶ דגנית בוני-דויד, 'נשים ומגדר בארגון ה"הגנה" בשנים 1920–1948', משה מ' לסקר, רונן יצחק (עורכים), אתגרים ביטחוניים ומדיניים במבחן המציאות, רמת גן 2012, עמ' 101–133.

²⁷ עמנואל סיון, דור תש"ח: מיתוס דיוקן וזיכרון, תל אביב 1991, עמ' 26–39; מאיר חזן, מהפכת הענוות: אישה ורובה בארץ ישראל 1907–1945, תל אביב 2015. על נשים בארגוני הפורשים ראו: אופירה גראויס קובלסקי, "גזזי צמתך וחגרי את חגורתך": נשים באצ"ל, בלח"י ובחרות', האומה, 194 (2014), עמ' 79–86.

²⁸ עזרא יכין, סיפורו של אלנקם, תל אביב 1977, עמ' 270–271, 275; אברהם רוד, ירושלים זו חזית המרכז, תל אביב תשנ"ח, עמ' 148, 152–153; נחמיה בן-תור, ספר תולדות לוחמי חירות ישראל (לח"י), ד, תל אביב 2010, עמ' 485–489. למערכת היחסים בין הכוחות באותו הזמן בירושלים ראו: אלון קדיש (עורך), 'המערכה הצבאית בירושלים במלחמת

מניע אחר להצטרפותה ללח"י היה ידידות ואולי אהבה. יפה בדיאן, שנלחמה לצידה באותו היום בירושלים והייתה חברתה ושותפתה לדירה, סיפרה כי באנשי לח"י היו מכרים וידידים של זלצר רייס עוד מרומניה, ובהם דוד גוטליב, יוצא רומניה שהגיע לארץ ב-1944, שכינויו בלח"י היה עמיחי. הם כנראה הכירו עוד בצ'רנוביץ'.²⁹ השניים היו בקשרי ידידות, אולי היו זוג.³⁰

גוטליב וזלצר רייס נמצאו יחד בעיר העתיקה ביום 15 במאי 1948, בבית שהשקיפו ממנו על החומות אנשי לח"י וניסו לעקוב אחרי תנועות האויב. בדיאן סיפרה: 'הופיע עמיחי ושאל מי יודע לירות ברובה, ועופרה קפצה ממקומה ואמרה שהיא יודעת'. הוא הסתייג, היא התעקשה. אז, העידה בדיאן, 'עמיחי ניסה לשדל אותה שלא תקום, שהוא לא בטוח בזה שהיא באמת יודעת להשתמש ברובה, אבל היא ממש דחקה את עצמה וממש כפתה את עצמה עליו והכריחה אותו לתת לה נשק ביד'.³¹

הניסיונות לשכנע את המפקד היו ביטוי למאבק כפול שנדרש מנשים שאחזו בנשק בכל ארגון. פעם אחת כשהיה עליהן להוכיח לחבריהן ולמפקדיהן – בתנועה, במחתרת, בחוליה הלוחמת – שהן בכלל ראויות לקבל לידיהן כלי נשק ולהשתמש בו, ובפעם השנייה בקרב עצמו, כשהפעילו אותו. הדינמיקה של השכנוע מלמדת כיצד הכריעה זלצר רייס את המפקד: לא בהצגת נימוק רציונלי אלא בהפעלת רגש. היא אמרה לו: 'אני צלפית טובה, אביא תועלת, הרי גם אני לוחמת'. בכך הדגישה את הכישורים המקצועיים שלה. מכיוון שהוא לא השתכנע, היא הפעילה כלי נשק אחר: 'חיוך צנוע, האוצר בקרבו כל לשון של בקשה, נַחַח'.³² ייתכן גם שהיא פשוט העמידה אותו בפני עובדה כאשר חטפה מידיה את הרובה.³³

העצמאות, נובמבר 1947 – אפריל 1949, **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: עיון מחודש**, רמת אפעל 2004, עמ' 347-348.

²⁹ דוד גוטליב (עמיחי) היה איש לח"י ותיק. בין השאר הכין מטעני חומר נפץ והשתתף בניסיון התנקשות בחייו של קצין בריטי. במלחמת העצמאות נמנה עם מפקדי הכוח בכפר דיר יאסין. 'דוד גוטליב', **אתר העמותה להנצחת מורשת לח"י**: <https://did.li/QU0w5>

³⁰ ערמוני (לעיל, הערה 17); לאה גלעד, **עליהן לא כתבו**, תל אביב 1997, עמ' 238-239.

³¹ ערמוני, שם.

³² גבריאלי, 'גג המות', **חזית הנוער**, ז (אב תש"ח), עמ' 7.

³³ ורד (לעיל, הערה 28), עמ' 145.

נראה שגוטליב פסל את זלצר רייס לאו דווקא מפני שהייתה אישה אלא מפני שלא היה בטוח אם היא יודעת להפעיל נשק, כל שכן לנוכח היותה חדשה בארגון. לפי גרסה אחרת, הוא ייעד למשימה זו את שרה פלאי, חברת לח"י זה שלוש שנים, בעלת ניסיון באימונים ובהגשת עזרה ראשונה. ברגע האחרון הוא אמר לה: 'עפרה תלך במקומך'. פלאי נשארה וטיפלה בפצועים. לימים אמרה פלאי: 'קשה לי להתמודד עם ההרגשה שהיא נהרגה במקומי'. הידיעה כי אמה של זלצר רייס התאבדה העצימה את הקושי.³⁴

זלצר רייס נשלחה לאחד הבתים, עמדה בחלון, כיוונה, ירתה, וכמעט מייד נורתה בראשה. כך דווח בעיתון הנוער של לח"י:

עפרה, עיניה יוקדות [...] היא מרימה את הרובה אל כתפה ויורה. [...] החבריה מסתכלים בהתפעלות בעפרה, ואז היא מתרוממת קמעה, וראשה צונח אל הרובה השמוט, כששערותיה נפזרות ברוח. הלב דמם. עפרה, קומי, עפרה! ראשה מונח בשקט, פניה מחיכות, וידה על הרובה. [...] כך מתה לוחמת, עפרה.³⁵

בתיאורי הקרב בולטת חצייתה את גבולות המגדר ומודגש הניגוד בין היותה אישה ובין הפעלת נשק בקרב שהיה כמעט פנים אל פנים, והתכונות שגילתה, נחישות וקשיחות, שבאופן מסורתי משויכות לגברים. עם מותה חזרה והודגשה נשיותה, בראש בראשונה בחזותה החיצונית, מה שהעצים את האובדן ואת מידת ההקרבה. רחל זלצר רייס נטמנה בבית העלמין בסנהדרייה, ואחרי כשלוש שנים, בספטמבר 1951, הועברה למנוחת עולמים בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, לצד אמה.

הדודה

כשנודע לטשרנה רייס כי בת אחותה נמצאת בקפריסין, היא פעלה להביא אותה אליה לירושלים. היא פנתה להנרייטה סאלד, שעמדה אז בראשות עליית הנוער, והשיגה לאחייניתה סרטיפיקט (אשרת עלייה).³⁶ הדודה שיכנה

³⁴ גלעדי (לעיל, הערה 30), עמ' 239.

³⁵ גבריאלי (לעיל, הערה 32), עמ' 9.

³⁶ Robert St. John, *They Came from Everywhere: Twelve Who Helped Mold Modern Israel*, New York 1962, p. 229

את הנערה בביתה, ומתקבל הרושם כי בשלוש השנים האלו הייתה כאם לאחייניתה המתבגרת. נראה שבהשפעתה בחרה הצעירה ללמוד בקטריולוגיה, ובשנת 1945 התקבלה ללימודי מדעי הטבע באוניברסיטה העברית.³⁷

טשרנה רייס, שהייתה מבוגרת מאחותה עדה בתשע שנים, החלה את הקריירה האקדמית שלה כשהייתה בת 25, ובתוך כמה שנים השלימה דוקטור במדעי הטבע בתחום האלגולוגיה הניסיונית בהדרכתו של הבוטניקאי וחוקר האצות השווייצי פרופסור רוברט שודא. היא לימדה בין היתר באוניברסיטאות באודסה ובבוקרשט, והייתה חוקרת ומרצה בנושא פטריות ואצות. בקורות החיים ששלחה במרץ 1934 לאוניברסיטה העברית ציינה: 'שולטת אני בלשונות אלו: צרפתית, גרמנית, רוסית, רומנית, מעט אנגלית, מעט איטלקית ומעט עברית. יודעת אני כבר להשתמש בעברית ומקוה שכעבור שנים שלשה חדשים בארץ אוכל להורות בה'.³⁸ ב-1 ביולי באותה שנה הגיעה לארץ.³⁹ אחד החוקרים במחלקה שלה היה אפרים קציר (קצ'לסקי), לימים הנשיא הרביעי של מדינת ישראל. היא ביקשה ממנו לתרגם את הרצאותיה לעברית, ובתמורה שיתפה אותו בממצאי מחקרה. לימים השפיעו מחקרה על מחקריו.⁴⁰

מעטים באוניברסיטה העברית הכירו את רייס מקרוב, כל שכן ידעו משהו על חייה האישיים. עמיתה, פרופ' ישראל רייכרט, מדען וחתן פרס ישראל למדעי החיים (1956), אמר עליה: 'כל חייה היתה גלמודה'. כך בשנותיה הראשונות בארץ ישראל, וודאי בשנותיה האחרונות. בין לבין 'הצליחה גם לגלות את קיומה של נפש אחת, נערה בת אחותה, והעלתה אותה לארץ והיתה לה אם ומחנכת'. זו הייתה רחל זלצר רייס. אחרי שהאחיינית נהרגה, 'היא שבה

³⁷ שיטנוביצר (לעיל, הערה 6), עמ' 106.

³⁸ ד"ר ט. רייס, 'מהלך-חיים', המחלקה לבוטניקה 1925–2006 (פרסום פנימי), המחלקה למדעי הצמח והסביבה, האוניברסיטה העברית בירושלים. באדיבות פרופ' אהרון אורן ופרופ' רחל נחושטאי.

³⁹ Rayss Tscharna, 'בקשה לאזרחות', אמ"י, מ-6279/50.

⁴⁰ תקציר קורות חיים של אפרים קציר, אתר המועצה להנצחת זכרם ופועלם של נשיאי ישראל וראשי ממשלה:

https://www.gov.il/he/Departments/General/katzir_abstract

לעיריותה ובדידותה ובגילויי מסתרי-טבע ארצנו במדבריותיה ובהריה מצאה נוחם ודמי לנפשה הכואבת'.⁴¹

הבוטניקאי פרופ' יעקב לורך היה עוזר המחקר של רייס כאשר נקלט במחלקה למדעי הצמח, אחרי שהשתתף בשיעורי המעבדה שלה כשהיה סטודנט שנה א'. ממרחק הזמן אמר: 'לולא הסימפטיה שלה לא הייתי מגיע לאוניברסיטה', ולהערכתו הייתה דמות מפתח בחייו האקדמיים. הוא לא ידע דבר על משפחתה.⁴² בני משפחה רחוקים היו בחוץ לארץ. לאחיהן של טשרנה ועדה רייס, דוד רייס, היו שני ילדים, ושניהם חיו בארצות הברית.⁴³

לצד מחקריה העניקה רייס חשיבות רבה לעבודת ההוראה ולהדרכת חוקרים וחוקרות צעירים. התקדמותה בסולם הדרגות האקדמי הייתה איטית ואופיינית לדרכן של הנשים המועטות בסגל האקדמי הבכיר באותם ימים, מתוך ניסיונות להבקיע את חומת המועדון הסגור של הגברים, כל שכן לסדוק אותה.⁴⁴ אחרי שקידומה עוכב שנים, ב-1957 קיבלה דרגת פרופסור מן המניין.⁴⁵

באפריל 1960 התראיינה רייס למוסף השבועי של עיתון 'דבר'. העיתונאית רות בונדי ראינה שבעה פרופסורים שפרשו לגמלאות, ורייס הייתה האישה היחידה בהם. הריאיון שופך אור על אורח חייה, שהתאפיין בבדידותה כחוקרת, שהייתה מזהרת ובה בעת קשה במישור המקצועי, אישה יחידה בקרב הסגל הבכיר במחלקה, ובין השורות גם במישור האישי. בהקשר של הקריירה שלה אמרה רייס בדיפלומטיות: 'הכל לוקח זמן'. אחרי כן סיפרה מה אמר לה פרופ' יוסף קלויזנר, חתן פרס ישראל (1958), כאשר קיבלה סוף-סוף דרגת פרופסור: 'לא חשבתי שדבר כזה ייתכן באוניברסיטה העברית בירושלים'. על שאלתה של בונדי אם דעות קדומות הן המכשול של הנשים

⁴¹ ישראל רייכרט, 'פרופ' טשארנה רייס', דבר, 3 במאי 1965, עמ' 7.

⁴² שיחת טלפון עם פרופ' יעקב לורך, 16 במאי 2018.

⁴³ דף עד של דוד רייס (יליד חוטיין, 1882), 'המאגר המרכזי של שמות קורבנות השואה',

אתר יד ושם: <https://yvng.yadvashem.org/>

⁴⁴ מרגלית שילה, נשים בונות אומה: הפרופסיונליות העבריות 1918–1948, ירושלים 2020, עמ' 294–304.

⁴⁵ 'Honor Hebrew U. Botanist for Service', *B'nai B'rith Messenger*, April 12 1957, p. 71

בדרך לדרגה זו אמרה רייס כי בעבר בוודאי היה כך, והעריכה כי היום – ראשית שנות השישים – חל שיפור מסוים בגישה כלפי נשים באקדמיה.⁴⁶ היא לא התערתה בקולגות, גם לא אחרי פרישתה לגמלאות. על השאלה אם הפרופסורים הוותיקים נפגשים מדי פעם, אמרה: 'אני חושבת שכן, יש מין חוג כזה', אך היא לא הייתה חלק ממנו.⁴⁷

אחותה של בונדי, הבוטניקאית ד"ר אדית רמון, הייתה תלמידתה של רייס. ממרחק הזמן אמרה רמון כי בדידותה של פרופ' רייס הייתה נוראה, שכן האשמה על מות אחייניתה רדפה אותה תמיד. היא לא סלחה לעצמה שהביאה את הנערה ארצה. עם זאת היא לא דיברה על כך ולא שיתפה במצוקתה.⁴⁸ במחקריה גילתה רמון מין חדש של אצה, וקראה לו על שם מורתה 'ציסטונית רייס'.⁴⁹ רייס האריכה ימים, והלכה לעולמה בת 75. היא טמונה בבית עלמין סנהדרייה, שבו נטמנה אחייניתה בראשונה.

המנציחות

נשים הן שייזמו את הנצחתה של רחל זלצר רייס ופעלו לקידומה. עדה זלצר רייס יצרה קשר עם מרים ילן-שטקליס, שמעמדה כמשוררת ילדים מוערכת כבר היה מבוסס. לפי ילן-שטקליס, הגיע אליה מפקד צעיר בהגנה שהכיר את הנופלת ומסר לה כי אימא שלה מבקשת ממנה לבוא. ילן-שטקליס נענתה לבקשה, וכן נענתה לבקשת האם לכתוב שיר על הבת המתה.⁵⁰ לא ברור מי היה אותו מפקד צעיר, אולי ילן-שטקליס הכירה אותו מכיוון שהיא עצמה הייתה חברה בהגנה, אך ברורה מידת ההבנה של עדה זלצר רייס כי כדי להנציח את בתה דרוש טקסט קצר וקולע. ילן-שטקליס כתבה את השיר כמעט מייד והביאה עותק אל האם. ב-9 ביולי 1948 פורסם השיר במוסף

⁴⁶ רות בונדי, 'שבעה פרופסורים מחפשים את העבר', **דבר השבוע**, 15 באפריל 1960, עמ' 12.

⁴⁷ שם.

⁴⁸ שיחת טלפון עם ד"ר אדית רמון, 16 במאי 2018.

⁴⁹ Edith Ramon, 'Cystoseira Rayssiae – A New Cystoseira (cystoseiraceae, Fucophyceae) from the Shores of Israel, Eastern Mediterranean Sea', *Israel Journal of Plant Sciences*, 48, 1 (2000), pp. 59–65. עוד ראו: רחלי עינב, **אצות**

החוף של ישראל, רמת גן 2004.

⁵⁰ שיטנוביצר (לעיל הערה 6), עמ' 107.

השבועי של 'דבר', וצוין כי הוא 'לנשמת רחל זלצר רייס אשר נפלה בקרב על ירושלים'.⁵¹

יוזמה זו להנצחה היא ביטוי למגמה כוללת של הנצחה ספונטנית של הנופלים במלחמת העצמאות שהייתה תוצאה של יוזמה פרטית,⁵² במקרה זה של אם. נראה שעדה זלצר רייס לא הכירה את יצירותיה של ילן-שטקליס, וספק אם קראה עברית. סביר להניח כי ידעה שמדובר במשוררת ידועה, וזה הספיק לה. מפרספקטיבה היסטורית האינטואיציה שלה הייתה נכונה, ואין פלא שבקשתה נפלה על אוזניים קשובות. המשוררת גרה בירושלים וכבר כתבה שירים על העיר בימי המצור והקרבות.⁵³ גם היו ביניהן קווי דמיון: הן היו באותו גיל, שתיהן היו בהגנה, שתיהן חוו בעבר זוגיות שהתפרקה. אף על פי שלא היו לילן-שטקליס ילדים משלה, מותר להניח שהיא גילתה הזדהות מסוימת עם האם, שכן אימהות וחוויית האובדן היו מוטיבים מרכזיים ביצירתה מאז ומתמיד.⁵⁴

בסוף דצמבר 1948 הכריז מרכז התרבות של הוועד הפועל של ההסתדרות על תחרות לכתובת לחן בליווי פסנתר לשיר 'זכרו אותי'. שני פרסים הוקצבו: האחד, בגובה 35 לירות, מטעם העיזבון של עדה זלצר רייס באמצעות פרופ' רייס. השני, על סך 15 לירות, מטעם המרכז לתרבות.⁵⁵ יותר מ-25 לחנים הוגשו לשיפוט. הזוכים היו המלחין בנימין ברעם מתל אביב והמלחין בנימין חתולי מקיבוץ משמר העמק. לשיר חובר עוד לחן אחד לפחות מאת יצחק אדל. השיר שודר ב'קול ישראל' בביצועה של הזמרת יוספה שוקן,⁵⁶ אך לא הפך פופולרי.

⁵¹ וילנסקי-שטקליס (לעיל, הערה 1).

⁵² סיון (לעיל, הערה 27), עמ' 125–126.

⁵³ שרה ורמי בן-ראובן, **מעשה בילדה בודדה: ציוני דרך בחייה וביצירתה של מרים ילן-שטקליס**, ירושלים 2015, עמ' 105–106.

⁵⁴ עינת ברעם אשל, 'ייצוגי נשים בוגרות בשירי מרים ילן-שטקליס', **ילדות**, 1 (2015), עמ' 83–84.

⁵⁵ 'פרס לחיבור מוסיקלי', **דבר**, 31 בדצמבר 1948, עמ' 5.

⁵⁶ יצחק אדל (לחן), 'זכרו אותי אל תתאלו', 14 ביולי 1952, אוסף קול ישראל, הספרייה הלאומית.

כלל יצירתה של ילן-שטקליס, שהייתה משוררת וסופרת ילדים מוערכת, כלת פרס ישראל בתחום זה (1956), התאפיינה במוטיבציה לחנך את הדור הצעיר,⁵⁷ ולכן אולי אפשר לראות ב'זכרו אותי' גם שיר שביקשה להנחיל בו ערך חינוכי מסוים – הוקרת זכרם של הנופלים והנופלות. אך שיר זה לא נמנה עם יצירותיה לילדים אלא למבוגרים, והן לא זכו למידת הערכה דומה. היא עצמה קבלה פעם כי שיריה זוכים להערכה בהיבט חינוכי ולא מבחינה ספרותית.⁵⁸

לימים תכננה ילן-שטקליס לפרסם קובץ של שיריה למבוגרים שייקרא 'ירושלים', ובכללו השירים שכתבה בזמן מלחמת העצמאות. היא סיפרה: 'יש לי שורה שלמה של שירים מוקדשים לעירי וביניהם שירים שנכתבו בימי מלחמת השחרור והמצור על ירושלים והם יקרים לי, אחדים מאלה לא פורסמו, ואחד, רק בחלקו ב"דבר השבוע" של הימים ההם'.⁵⁹ הכוונה הייתה ל'זכרו אותי', ואולי בכך רמזה כי במקור הייתה לו גרסה ארוכה מזו שפורסמה בשעתו בעיתון. השיר כלול בקובץ האוטוביוגרפי של ילן-שטקליס, 'חיים ומלים', בלא שינוי מפרסומו ב-1948.⁶⁰

בדומה ל'זכרו אותי', שעם פרסומו הוצמד לו שם הנופלת, כך הוקדשה הפואמה 'אחת' מאת אנדה פינקרפלד-עמיר, שראתה אור ב-1952, לזכר עדה ורחל זלצר רייס, ולכל המעלים את זכרם של לוחמי שחרור ישראל.⁶¹ פואמה זו הציגה גיבורה צעירה שהקריבה חייה במלחמת העם על עצמאותו וקשרה בין החורבן באירופה לתקומה בארץ. פינקרפלד-עמיר הכירה סיפורים כאלה. אחרי מלחמת העולם השנייה היא הייתה שליחה במחנות העקורים בגרמניה. אחרי מלחמת העצמאות עבדה בארכיון משרד הביטחון וריכזה חומר תיעודי וספרותי על הנופלים, והוא שימש בסיס למפעלי הנצחה.⁶²

⁵⁷ רימה שיכמנטר, **מבטים חדשים על ספרות ילדים**, רעננה 2016, עמ' 44–48.

⁵⁸ נילי פרידלנדר, 'איך באים השירים אל הלב', **מעריב**, 9 באוקטובר 1963, עמ' 14.

⁵⁹ ג. קרסל, 'מרים ילן-שטקליס על עצמה וכתבתה', **מעריב**, 6 ביולי 1984, עמ' 41.

⁶⁰ מרים ילן-שטקליס, **חיים ומלים: זכרונות אוטוביוגרפיים**, ירושלים 1978, עמ' 193. בשנת תשפ"א יצאה מהדורה חדשה של הספר.

⁶¹ פינקרפלד-עמיר (לעיל, הערה 6), עמ' 2.

⁶² מעוז עזריהו, **'בכל ישראל אין חייל אלמוני': פרק בתולדות הנצחת הנופלים בישראל**, חיפה 2018, עמ' 21.

פינקרפלד-עמיר כתבה את 'אחת' חודשים אחדים, ולשם כך עזבה את ביתה שבתל אביב וגרה בבית ידידים בצפת.⁶³ בשולי הספר היא הציגה את המקור לסיפור שעליו ביססה את העלילה: שני דפים בכתב יד, שהציגה כ"ומנה הקצר של רחל", ובהם רשימת תאריכים, שבהם יום הולדתה של רחל זלצר רייס, פרוץ מלחמת העולם השנייה, פלישת גרמניה הנאצית לברית המועצות, מאסר האם ודרכה של הבת לארץ.⁶⁴

כעבור שנים היא סיפרה כי כשהתגלגלו לידיה הדפים, אולי בכתב ידה של הנופלת, החליטה לכתוב את הפואמה.⁶⁵ ייתכן שניכר במעשה הנצחה זה גם עניין אישי: לפני שעלתה לארץ למדה פינקרפלד-עמיר מדעי הטבע באוניברסיטאות לבוב ולייפציג ועסקה במחקר במיקרוביולוגיה, בדומה לבת, לאם ולדודה. כך או כך, כל זה גבר על מכשול פוליטי שהיה עלול לצוץ. לנוכח עבודתה במשרד הביטחון ומעורבותה בסיפורי הנופלים אין ספק שפינקרפלד-עמיר ידעה כי זלצר רייס הייתה שייכת ללח"י ונפלה בקרב של אנשי ארגון זה. החלטתה לכתוב פואמה שהושתתה במישרין על סיפור זה מערערת את הטענה שלפיה חללי ארגוני הפורשים, ובהם לח"י, הודרו במכוון מן ההנצחה הממלכתית ומפרסומיה.⁶⁶

⁶³ דינה עליאש, 'בין מדרגות ומעגלים', **דבר השבוע**, 8 במרץ 1957, עמ' 16.

⁶⁴ פינקרפלד-עמיר (לעיל, הערה 6), עמ' 206–208.

⁶⁵ אפרת ארד, 'ערב סביב "אחת"', **מעריב**, 5 בינואר 1970, עמ' 26.

⁶⁶ אודי לבל, "ונזכור את כולם"? הרחקת חללי האצ"ל והלח"י מן "הסיפור" הממלכתי: על שכול, זיכרון ותיאוריית הדה-לגיטימציה נגד "חרות", **תרבות דמוקרטית**, 11 (2007), עמ' 97–99. בתום סקירה של עבודתה של פינקרפלד-עמיר לבל קובע כי חללי הפורשים לא נכללו בספרות ההנצחה הממלכתית, וכן: "משוררי החצר" לא הנציחו את זכרם בשיר, ולו בשורה אחת' (שם, עמ' 101). הפואמה 'אחת' משתרעת על פני 214 עמודים. אין זו ההתעלמות היחידה מפינקרפלד-עמיר בהקשר של יצירה זו. היא נפקדת גם בסקירה נרחבת בנושא מקומם של ניצולי השואה שלחמו במלחמת העצמאות בפרסומים רשמיים מטעם המדינה ובספרות יפה, ששם נזכרת פינקרפלד-עמיר כמחברת קובץ סיפורים על 33 נופלים (**בחייהם: כליל דמויות מלחמת השחרור**, תל אביב 1952) אגב מתיחת ביקורת על ההתייחסות הדלה לניצולי השואה שבהם. למראה 'אחת' הטיעון מאבד מתוקפו. שלמה קבלה, 'שורדי השואה במלחמת העצמאות: השפעתה של השואה על מקומם בזיכרון הקולקטיבי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2020, עמ' 92–94.

אף על פי שפינקרפלד-עמיר זכתה בפרס ספרותי על 'אחת',⁶⁷ הפואמה לא זכתה לשבחי הביקורת בעיתונות הכללית. המשורר שמשון מלצר לא חסך ממנה מילים קשות, ומבקר אחר טען שהפואמה עמוסה באירועים, ובכך פינקרפלד-עמיר תפסה את המרובה.⁶⁸ זו לא הייתה היצירה הראשונה של פינקרפלד-עמיר בנושא מלחמת העצמאות ולא הראשונה שעסקה גם באימהות,⁶⁹ אך כלל יצירותיה אלה, ולא רק 'אחת', לא מצאו מקום מרכזי בקרב יצירות על הנופלים.⁷⁰

לעומת זאת בקרב נשים זכתה הפואמה לאהדה. בביטאון הפועלות 'דבר הפועלת' ראו בו סיפור ציוני קלסי שבו, לשם שינוי, הגיבורה היא אישה. 'הנער הארץ-ישראלי הלוחם ניתן בספרותנו ה"צברית" – אורי (הוא הלך בשדות), ג'מי (חברים מספרים על ג'מי), אליק (במו ידיו); אבל חסרה בספרות זו דמותה של האשה הלוחמת', כתבה המבקרת שולמית קרל-אמית' על 'אחת'.⁷¹ בכתב העת 'האשה במדינה' ראו בפואמה יצירה לאומית נשגבת אשר 'החזירה העטרה לשירתנו באפוס ההיסטורי הנהדר והנעלה'.⁷²

אף שהפואמה הוצגה בגלוי כמבוססת על סיפור פרטי, הכול ראו בו סיפור מייצג. אופיינית הצגתה 'קורותיה של אחת רחל, המגלמת כל נערות ישראל'.⁷³ ב-1966 ראתה מהדורה שנייה עם רישומים מאת הצייר אבא פניכל (1906–1986), שכל משפחתו נרצחה בשואה. כמו רחל זלצר רייס עלה פניכל ארצה באוניית מעפילים וגורש בה לקפריסין, ושמה של אשתו השנייה היה

⁶⁷ 'אנדה עמיר וד"ר פרוידנהיים חתני "פרס רופין"', **דבר**, 31 בדצמבר 1953 עמ' 2.

⁶⁸ 'בראי הספרות העתית', **זמנים**, 10 בספטמבר 1954, עמ' 6; י. גראנאטשטיין, "'אחת'", **הצפה**, 30 בינואר 1953, עמ' 5.

⁶⁹ יוחאי אופנהיימר, 'נשיות ולאומיות – שירת אנדה פינקרפלד-עמיר בשנות הארבעים והחמישים', **מכאן**, 2 (2001), עמ' 154–158.

⁷⁰ זה מהדהד את דחיקתה של פינקרפלד-עמיר לשוליים גם בעבודתה היום-יומית: אף על פי שהיא שהגתה את הרעיון להנצחה בהיכל גבורה בבית הקברות הצבאי על הר הרצל, בשעתו נשמר המזקה (קרדיט) לאדם אחר. עזריהו (לעיל, הערה 62), עמ' 22. דחיקה זו בוטה במיוחד לנוכח פעילותה הענפה להנצחת הנופלים והנופלות שראו אור ב**גוילי אש** ובדפי **יזכור** הנגשים היום באינטרנט, והתבטא גם בכתבתה לילדים, למשל בסיפור **סודי עם אחי הגדול**, שראה אור בהוצאת עמיחי (תל אביב תשי"ח).

⁷¹ שולמית קרל-אמית', 'אחת לאנדה פינקרפלד עמיר', **דבר הפועלת**, כ, 1 (1954), עמ' 25.

⁷² א. מ-כ, 'עלי ספר: אחת', **האשה במדינה**, 32–33 (1953), עמ' 77.

⁷³ שם.

רחל.⁷⁴ ההקדשה לזכר האם והבת נותרה בעינה, אך הטקסט שנוסף לעטיפה הבטיח 'תאורים משואת ישראל, מתקופת "המאבק" וממלחמת השחרור', וגיבורתו 'הנערה, פליטת הגיטו אשר בדרכים-לא-דרכים העפילה ארצה, השתרשה בה והיתה כאחד "הצברים" לפלמחאית וללוחמת'. ההשתייכות הפיקטיבית לפלמ"ח איששה את דימויה של הגיבורה כמי שהפכה לארץ ישראלית. כך היה גם ביחס לאם, שדמותה גילמה הן אימהות בתקופת השואה והן אימהות שכולות בארץ. כפי שכתבה העורכת, המשוררת והסופרת ירדנה הדס, 'אלה הן אם ובת שהיו, שחיו בינינו (הרי לזכרן מוקדש הספר) – אך הן בעיקר סמלים לרבים כמותן'.⁷⁵

גם המחברת תרמה להפקעת הסיפור: 'ספר זה אינו אישי שלי', אמרה פינקרפלד-עמיר, 'קרה משהו, ודבר השייך לעם ישראל – עבר דרכי'.⁷⁶ לא הייתה זו צניעות בלבד אלא ביטוי לגישתה להנצחה, ששילבה בין היכל גבורה ובו שמות המתים ובין יד לחייל האלמוני.⁷⁷ היא ראתה ברחל זלצר רייס ביטוי לשילוב ביניהם הן בהנצחה ממשית, שם וקורות חיים, הן אמצעי ייצוג, דמות כלל-ישראלית.

בדומה לשיר 'זכרו אותי' זכתה 'אחת' להוקרה לנוכח ערכה החינוכי ולא הספרותי. חיה מנוח, מחנכת ומורה ילידת הארץ, סיפרה לפינקרפלד-עמיר כי רק אחרי שקראה את הפואמה הצליחה ללמד על השואה. פינקרפלד-עמיר ענתה שהיא הרגישה אותו דבר. בזכות החשיפה לסיפור האם והבת 'התקופה שלא יכולתי לכתוב עליה – פתאום לא נתנה לי מנוח', העירה בשנינות.⁷⁸ בכך האירו נשים, המחברת והקוראות, פן אחר של היצירה, סיפור על אם ובת ניצולות השואה, וגם בכך איששו את ערכה החינוכי.

טשטוש הביוגרפיה האישית של הבת גרם לטעויות. מלבד שיוכה של רחל זלצר רייס לפלמ"ח, לעיתים סופר שהיא הייתה 'אחת מילדות המחנות'.⁷⁹

⁷⁴ אבא פניכל: 'תולדות חיים', ארכיון בית לוחמי הגטאות, 634 אוסף אמנות.

⁷⁵ ירדנה הדס, 'בעלת האחת', דבר, 15 בספטמבר 1972, עמ' 18.

⁷⁶ ארד (לעיל, הערה 65), עמ' 26.

⁷⁷ עזריהו (לעיל, הערה 62), עמ' 23.

⁷⁸ ארד (לעיל, הערה 65).

⁷⁹ נילי, 'ערב לפואמה "אחת"', למרחב, 29 בינואר 1970, עמ' 4.

טעות זו השתרשה עם הוצאתה לאור של הפואמה, ואז דווח כי 'אחת' מהדהדת את עבודתה של פינקרפלד-עמיר כשליחה במחנות העקורים.⁸⁰ אכן, בכתובתה עסקה פינקרפלד-עמיר בחוויית המפגש עם ילדים במחנות אלה, שפורסמה במדור קבוע ב'דבר לילדים',⁸¹ וכן נהגה לספר שבמבט לאחור מפגשים אלה נמנו עם מקורות ההשראה שלה לפואמה, שפרצו לבסוף כאשר נתקלה בכרוניקה של רחל זלצר רייס.⁸² עם זאת, כזכור, רחל זלצר רייס הגיעה ארצה בזמן מלחמת העולם השנייה.

האם והבת טמונות זו לצד זו בבית העלמין הצבאי בהר הרצל בירושלים, שמאפיין מרכזי בו הוא אחדות הקברים המשקפת שוויון בין הנופלים, והוא פנתאון גבורה.⁸³ ממרחק הזמן, הטמנת האם ובתה זו לצד זו הייתה גילוי של חסד. כך קיבלה האם מקום שווה לבת שנפלה ונשק בידה, ובכך היו השתיים, כפי שהמשיגה זאת עמיר-פינקרפלד, לאחת.⁸⁴ שתיהן מונצחות באתרי המורשת לתיעוד והנצחה של הארגונים שאליהן השתייכו: שתיהן באתר ההגנה, והבת גם באתר העמותה להנצחת חללי לח"י.⁸⁵

הדודה יזמה הענקת מלגה על שם אחייניתה לסטודנטית או סטודנט לבוטניקה או זואולוגיה, ומאז 1949 מדי שנה הוענקה המלגה שנים ארוכות באוניברסיטה העברית בירושלים.⁸⁶ בשנת 1963 פורסם ערך על רחל זלצר

⁸⁰ ג.נ., 'אנדה עמיר-פינקרפלד', **דבר השבוע**, 18 ביולי 1952, עמ' 9.

⁸¹ ליאת מירב, "מכתב מן המחנות": ילדים ונוער במחנות העקורים וילדי ארץ ישראל בראי העיתון "דבר לילדים" 1946–1947, **ילקוט מורשת**, 97 (2016), עמ' 154–157.

⁸² נילי (לעיל, הערה 79); יפה קרינקין, "'אחת'", **דבר**, 3 בפברואר 1967, עמ' 8. כך קרה שנכתב בטעות כי פינקרפלד-עמיר חיברה את הפואמה על סמך החוויות שלה במחנות העקורים, בלי להזכיר כלל את הסיפור של רחל ועדה זלצר רייס. רות שנפלד, 'בין מציאות למיתוס בבלדות מתקופת השואה', **תעודה**, י (1996), עמ' 348, הערה 43.

⁸³ מעוז עזריהו, 'הר הרצל: מתווה היסטורי של בית הקברות הלאומי בירושלים', **אריאל**, 26 (2005), עמ' 171–172.

⁸⁴ שם האם נזכר לצד שם בתה גם במקומות אחרים, כמו פינת הזיכרון לבוגרים של התיכון ליד האוניברסיטה, שבו למדה הבת. 'עדה זלצר-רייס', פינת זיכרון לנופלים בוגרי בית הספר ליד האוניברסיטה, ירושלים, **יזכור**, אתר **משרד הביטחון**:

<https://did.li/MblZH>

⁸⁵ רוד (לעיל, הערה 28), עמ' 145–148; בן-תור (לעיל, הערה 28).

⁸⁶ 'פרסי זכרון באוניברסיטה', **הארץ**, 11 ביולי 1949, עמ' 3; 'פרס ע'ש רחל זלצר', **הארץ**, 2 ביוני 1957, עמ' 3.

רייס ב'אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו', שנכתבו בה ערכים על אודות פרסונות שהוערכו כדמויות מפתח בתולדות הציונות והיישוב.⁸⁷ מותר להניח שהמידע עליה הגיע לעורך האנציקלופדיה דוד תדהר מידי פרופ' טשרנה רייס. על רייס עצמה, שנפטרה ב-1965 אחרי קריירה ארוכה כמדענית, רובה באוניברסיטה העברית, אין ערך באנציקלופדיה זו. היא עצמה אינה מונצחת כלל. סיפורה והנצחתה הם ביטוי אופייני למקומן ולמעמדן של חוקרות ומדעניות, נפשות פועלות חשובות בהתהוותן של היישוב, שנאבקו על מקומן ועל מעמדן באקדמיה, ולרוב אף נשכחו.⁸⁸

סיכום

סיפורן של עדה, רחל וטשרנה רייס ארוג בתולדות היישוב העברי ובמאבק לעצמאות העם במולדתו ההיסטורית. זהו סיפור ציוני, שעיקרו תקומה אחרי השואה, נכונות להקריב חיים במאבק להגנת העם והארץ ובנייתה של אומה. האם גילתה קור רוח ונחישות כשפעלה למלט את בתה מאירופה הכבושה; הבת אחזה בנשק, יצאה לקרב ולא שבה ממנו; הדודה הקדישה את חייה למחקר ולמדע בישראל. שלוש גיבורותיו השתייכו לזרמים שונים ביישוב והיו מקורבות לדמויות מפתח בו: הבת והאם בהגנה, הבת השתייכה גם ללח"י; הדודה חנכה חוקר צעיר שלימים היה לנשיא המדינה.

סיפור חייהן, מותן והנצחתן של האם, הבת והדודה הוא סיפור נשי. שלושתן פעלו לבדן, במסגרת גבולות המגדר ומתוך ערעור עליהם ואף חצייתם. עדה זלצר רייס דבקה בייעוד שלה בחברה פטריארכלית הן בתקופת השואה, שאז הצליחה להציל בעצמה את בתה היחידה, הן אחריה, כאשר התאחדה עימה והמשיכה להיות כל עולמה, עד שחרב. על אף גילה המבוגר השתתפה בפעולה של ההגנה. היא הייתה אם שכולה שלקחה את חייה בידיה, בדומה לרבקה גובר (1902–1981), ששכלה את שני בניה במלחמת העצמאות ונודעה כ'אם הבנים'.⁸⁹ רחל זלצר רייס הייתה נערה בתקופת השואה שהתבגרה

⁸⁷ רחל זלצר (רייס) ("אלה", "עפרה"), דוד תדהר (עורך), **האנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו**, יג, תל אביב 1963, עמ' 4334–4335.

⁸⁸ שילה (לעיל, הערה 44).

⁸⁹ דורית יוסף, 'הקרבה, מחאה ומשמעות: עיון בטקסטים של שתי אימהות שכולות, רבקה גובר ומנואלה דבירי', **מסכת**, ט (2009), עמ' 81–110. על נסיבות מותה של גובר ראו:

בארץ ישראל. בהתגייסותה להגנת הארץ חתרה לחציית גבולות המגדר, גילתה נחישות בדרכה לאחוז בנשק ונפלה בקרב על הגנת המדינה שקמה זה עתה. הדודה פילסה את דרכה המקצועית בסביבה גברית מובהקת, וכנראה לשם כך הקריבה את אימהותה.

האימהות היא ציר מניע בסיפור. עדה זלצר רייס גידלה את בתה לבדה, וככל הידוע, אחרי שנפרדה מבן הזוג והאב לא היה לה קשר זוגי אחר ולא נולדו לה עוד ילדים. בדף 'זכור' היא מכונה 'אם החולים והפצועים', תיוג שמכנס הן את הייעוד של נשים בחברה פטריארכלית הן תפקידים מסורתיים הנגזרים ממנו, כמו סיעוד וטיפול. רחל זלצר רייס נפלה כחייל בקרב ובה בשעה כאם פוטנציאלית, צעירה שלא תקים בית ולא תלד תינוקות; טשרנה רייס כנראה לא הייתה בזוגיות, ובכל אופן לא היו לה ילדים משלה. עם מותן נסתם הגולל על המשפחה.

הנצחת הסיפור היא נשית. מלבד ההנצחה הפורמלית האחידה מטעם מדינת ישראל מתוקף היותן של האם ובתה חללות מערכות ישראל, היוזמות והפעילות להנצחתן בישראל היו נשים בלבד. זו לא הייתה הנצחה פוליטית, לא כל שכן מפלגתית או תנועתית במוסדות ובארגונים שהנהיגו גברים. רחל זלצר רייס אומנם הייתה שייכת להגנה וזמן קצר ללח"י, אך מניעיה להצטרפות לארגון זה לא היו אידאולוגיים, ובמורשת לח"י היא אינה מועלית על נס, רחוק מזה.

גילוי הגבורה של עדה זלצר רייס בהגנה עמום, ובכל אופן המניע להכרה בה כאחת מחללי המלחמה אינו לנוכח פעילות מבצעית אלא חסד ראשון ואחרון שיכלה מדינת ישראל לעשות למענה. טשרנה רייס פעלה במוסד גברי מובהק, שנשים היו בו מועטות ביותר ולעולם נאבקו בו על מקומן. היוזמות להנצחה היו כולן בידי נשים, ודרכי פעולתן היו נשיות. ביסוד היוזמה של האם להנצחת בתה עמדה הפעלת רשת של קשרים, כאשר חיפשה ומצאה קשר למשוררת; הדודה פעלה להנצחת האחיינית באמצעות הענקת פרס הצטיינות לקידום צעירות באקדמיה. בכך איששה את היותה בראש

ובראשונה מדריכה, אף מורה, ושעתקה את דמותה של אחייניתה, שהקריירה המדעית המבטיחה שלה נקטעה.

היצירות 'זכרו אותי' ו'אחת' אומנם נכתבו בזיקה ישירה וגלויה למציאות, אך זו שימשה למשוררות מצע אפקטיבי להבנייתה של הבת הנופלת כאמצעי ייצוג ולהדגשת היבט לאומי. ילן-שטקליס כתבה את 'זכרו אותי' בן לילה ובחרה להשמיע את הקריאה לזכור כציווי מפיה של המתה, שאחזה בנשק, בין היתר על רקע נפילת הל"ה. מהלך זה מהדהד את הלשון שנקט המשורר חיים גורי (1923–2018) בשיר 'הנה מוטלות גופותינו' על אסון זה בדיוק, שכתב בן לילה.⁹⁰

אך בשירת המלחמה הישראלית, לרבות במלחמת העצמאות, לא היה ערעור על חלוקת התפקידים המסורתית. הבחירה לשלב בשיר את קולו של המת יכלה להתקבל רק כאשר גבר חיבר את היצירה. הנחת היסוד הייתה שאין בכוחה של משוררת לשרטט ייצוג לנופל, לא כל שכן להחיות אותו ולכוננו כדמות לאומית, מפני שמרחב הפעולה המסורתית של נשים רחוק משדה הקרב והן לא היו שותפות שוות במלחמה, שביסודה מערך גברי מוחלט.⁹¹ כך גם אשר לפואמה: כוחה של 'אחת' לא נבע מאלמנטים גבריים – אחיזה בנשק, מוות בקרב – אלא נשיים. מקורו בקשר המשפחתי בין גיבורותיו, שבמהותו רחוק ומורחק משדות הקטל שבהם מוטלות גופותיהם המרוטשות של גברים.⁹² הבחירה של המחברת בכותרת ללא יידוע, 'אחת' (ולא האחת), מחזקת את היותו סיפור מייצג.

עם חלוף השנים נותרו האם, הבת והדודה כמעט אלמוניות. סיפורה של עדה זלצר רייס לא תועד, לרבות פרק חייה בתקופת השואה: היא מתה ב-1948, טרם הקמתם של מוסדות לתיעוד השואה והנצחתה בישראל.⁹³ על אף

⁹⁰ חיים גורי, 'הנה מוטלות גופותינו', **על המשמר**, 19 במרץ 1948, עמ' 7.

⁹¹ חנן חבר, 'שירת הגוף הלאומי: נשים משוררות במלחמת השחרור', **תיאוריה וביקורת**, 7 (1995), עמ' 101–104. חבר מראה כי כתיבתם של גברים שלא נלחמו בחזית או לא נלחמו בכלל עשויה להתקבל, מפני שהם היו גברים. שם, עמ' 102.

⁹² שם, עמ' 121–122.

⁹³ בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון הוקם ב-1949 בקיבוץ לוחמי הגטאות; רשות הזיכרון לשואה ולגבורה יד ושם הוקמה ב-1953.

המאמצים להנכיח את 'זכרו אותי' בתרבות הישראלית, ודאי לנוכח הלחנתו, השיר לא השתלב בקנון. דמותה של רחל זלצר רייס לא הועלתה על נס במורשת לח"י; שמה של פרופ' רייס אינו מונצח במרחב הציבורי. היעדר צאצאים ישירים, או לכל הפחות משפחה רחוקה, סתם את הגולל על כינונה של פרקטיקת הנצחה פרטית כלשהי, כל שכן קידום הנצחה ממסדית.

היצירות לא עמדו במבחן הזמן. שתי היוצרות זכו להוקרה הראשונה במעלה מטעם המדינה והיו לכלות פרס ישראל, אך כמשוררות וסופרות לילדים, לא למבוגרים. זו גם הייתה רוח הביקורת הספרותית על יצירותיהן ממרחק הזמן.⁹⁴ ילן-שטקליס הצרה על ההתעלמות משיריה למבוגרים. היא הוציאה אותם לאור, לרבות 'זכרו אותי', בספר אוטוביוגרפי שיצא לאור במימון עצמי.⁹⁵ אף ש'זכרו אותי' הולחן והושמע ברדיו תקופה מסוימת, השיר היה רחוק מלהשתלב באוסף שירי המוות ופזמוני המלחמה הישראליים. הפואמה 'אחת' זכתה לעניין במחקר הספרותי, שבו הסיפור ההיסטורי אינו רלוונטי, לרבות היותו מבוסס על סיפור אישי.⁹⁶

בנאומו בערב יום הזיכרון תשפ"ג (2023) לחללי מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה הזכיר נשיא המדינה יצחק הרצוג את עדה ורחל זלצר רייס. הוא תיאר את החלקה שהן נטמנו בה בהר הרצל, ואמר: 'על מצבתה כתוב: טוראי רחל זלצר רייס בת עדה וישראל. וכשמתבוננים במצבה הסמוכה, תובנה אימה מפלחת את הלב למקרא המלים: טוראי עדה זלצר רייס. רחל בת עדה. רחל ועדה. אם ובת'. הנשיא קשר את הסיפור לפיוט 'עת שערי רצון' בימים הנוראים, המיר אותו ללשון נקבה ואמר: 'שיחו לאמי כי ששונה פנה, הבת אשר ילדה הייתה לאש ולמאכלת מנה. צר לי לאם תבכה ותתייפח, עוקדת ונעקדת והמזבח'. בתוך כך, וגם מפורשות, הציג את נסיבות מותה של האם, שלא יכלה לחיות, פשוטו כמשמעו, אחרי שאיבדה את בתה יחידתה.⁹⁷

⁹⁴ רן יגיל, 'הכתיבה של מרים ילן-שטקליס למבוגרים לא משתווה לשיריה המעולים לילדים', **הארץ**, 23 בספטמבר 2021: <https://did.li/N5HTY>

⁹⁵ תקוה וינשטוק, 'החיים והמלים של מי שכתבה על ג'ינג' ומיכאל', **מעריב**, 1 בינואר 1979, עמ' 21.

⁹⁶ אופנהיימר (לעיל, הערה 69), עמ' 159–164; חבר (לעיל, הערה 91), עמ' 120.

⁹⁷ נאום יצחק הרצוג בטקס הממלכתי, הכותל המערבי, 24 באפריל 2023, **כאן חדשות**: <https://www.youtube.com/watch?v=I47yW5-r6xM>

שבעים וחמש שנה אחרי מותן, במודע או שלא במודע, נענה האזרח מספר אחת של מדינת ישראל לקריאה ששמה המשוררת ילן-שטקליס בפיה של הנופלת, וכרך את סיפוריהן של האם והבת כמו אחת היו – בכך הוא, ובתוך כך האומה, חזרו וזכרו אותן.